

Vindkraft i Vallerstad

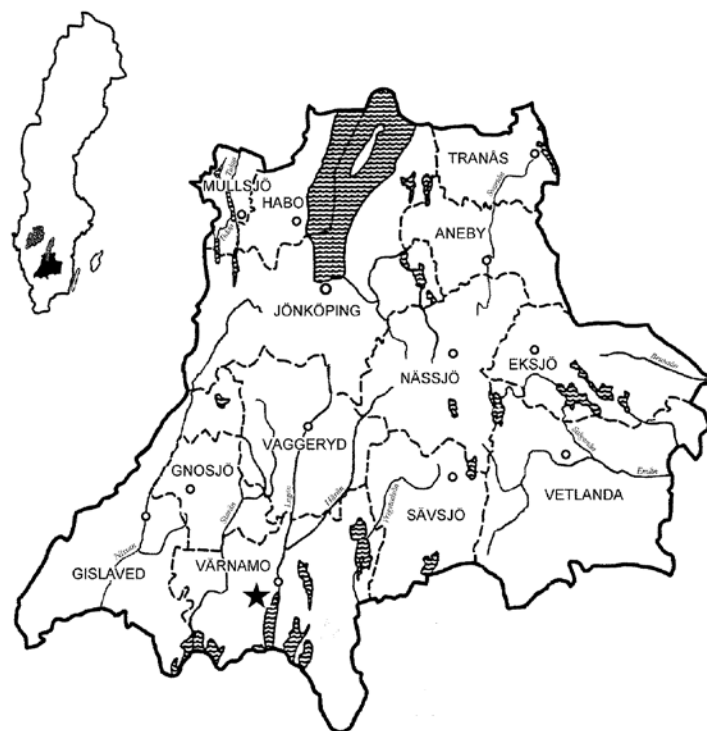

Arkeologisk utredning, etapp 1, av område för planerade vindkraftverk inom Vallerstad 1:2 samt kulturhistorisk förstudie av deras påvekan på Riksintresse för kulturmiljövård nr 8, Vallerstad, Kärda socken, Värnamo kommun.

Vindkraft i Vallerstad

Arkeologisk utredning, etapp 1, av område för planerade vindkraftverk inom Vallerstad 1:2 samt kulturhistorisk förstudie av dess påvekan på Riksintresse för kulturmiljövård nr 8, Vallerstad, Kärda socken, Värnamo kommun.

Rapport, foto och ritningar: Ådel V. Franzén

Grafisk design: Anna Stålhammar

Tryck: Arkitektkopia, Jönköping

Jönköpings läns museum, Box 2133, 550 02 Jönköping

Tel: 036-30 18 00

E-post: info@jkpglm.se

www.jkpglm.se

Utdrag ur tryckta och ajourhållna ekonomiska kartor är återgivna enligt tillstånd:

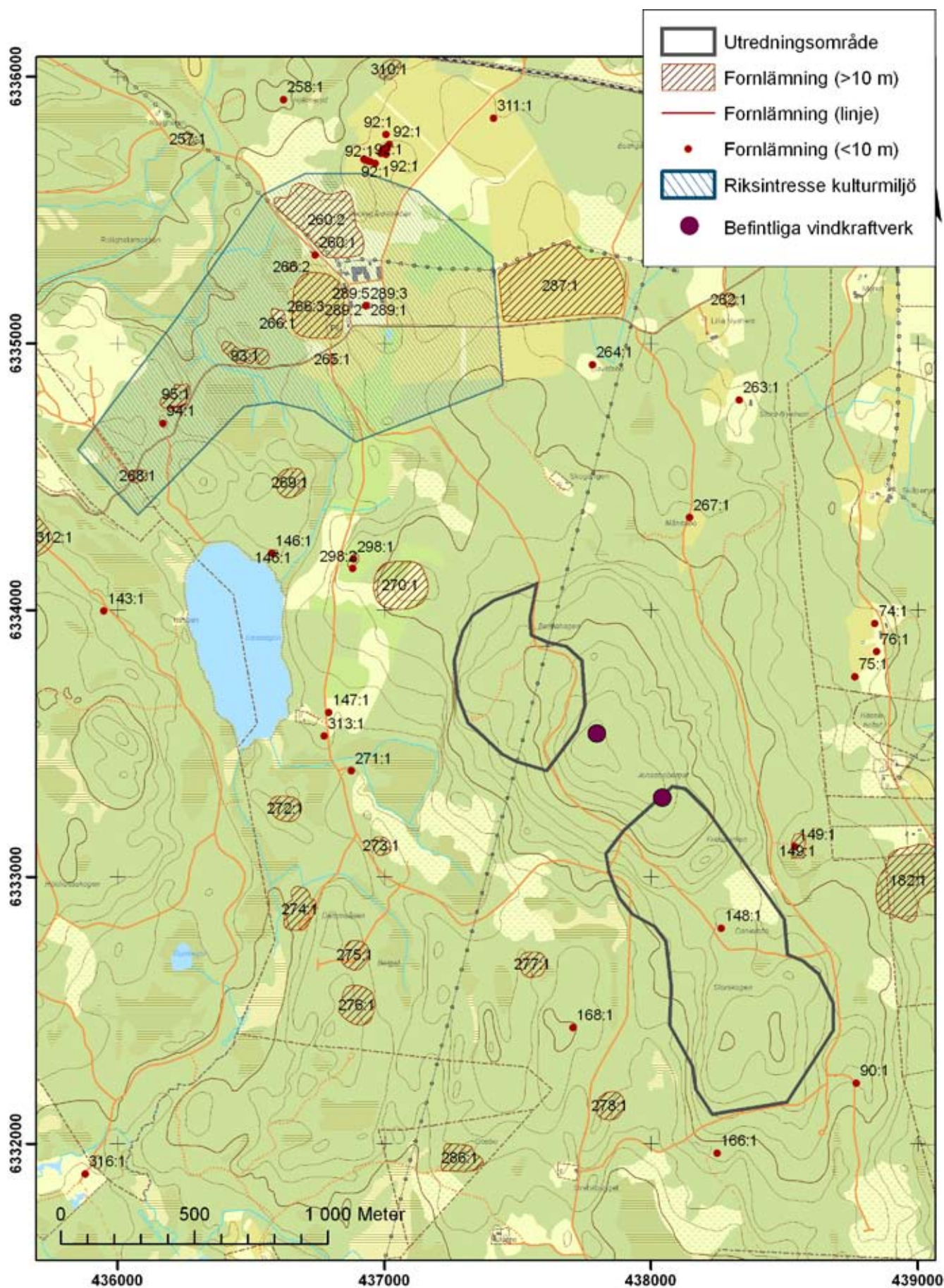
Ur karta © Lantmäteriet. Medgivande MS2007/04833.

ISSN: 1103-4076

© JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM 2010

Innehåll

Inledning.....	5
Målsättning och metod	5
Vallerstad och vindkraften	6
Topografi och vegetation	6
Folklandet Finnveden och fornlämningsmiljön	8
Fornlämningsbild inom FO/UO	12
Vallerstad och historien i landskapet.....	13
Att upptäcka nya källor till landskapets historia.....	13
Vallerstad. Byn, gårdarna och säterierna.....	14
Riksintresset för kulturmiljövården, nr 8, Vallerstad	19
<i>Vindkraftens inverkan på Riksintresset Vallerstad</i>	21
Utredningsområdet. Resultat av inventeringen	23
Sammanfattning.....	26
Åtgärdsförslag.....	27
Lagskydd och ärendegång.....	27
Administrativa uppgifter.....	30
Referenser.....	31
Tryckta källor	31
Arkiv.....	31
Kartunderlag.....	32

FIGUR 1. Utdrag ur ekonomiska kartans blad 5D 7h (RT90). Skala 1:20 000

Inledning

Från juli till september månad 2010 genomförde Jönköpings läns museum en kulturhistorisk förstudie samt en arkeologisk utredning, etapp 1, inom fastigheten Vallerstad 1:2. Undersökningen föranleddes av planerad etablering av två vindkraftverk i ett område av Vallerstads skog där det sedan tidigare finns två vindkraftverk uppställda: Gudrun och Mathilda. Undersökningen var beställd av Vallerstad Vind AB.

Gården Vallerstad och dess närmsta omgivning är utpekad som riksintresse för kulturmiljövården och syftet med den kulturhistoriska förstudien var att utröna om, och på vilket sätt, etablerandet av vindkraftverken påverkade riksintresset. Förstudieområdet förkortas fortsättningsvis FO.

Den arkeologiska etapp 1-utredningen syftade till att fastställa förekomst av fast fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning. De två utredningsområdena omfattar ca 70 ha (FIGUR 1). Utredningsområdena förkortas fortsättningsvis UO.

Målsättning och metod

Den kulturhistoriska förstudien syftar till att erhålla en helhetssyn på landskapets och bebyggelsens utveckling i ett långt tidsperspektiv. Den kulturhistoriska förstudien ska kunna vara underlag i en MKB-process. I den kulturhistoriska förstudien lyfts ett områdes karaktär och särdrag fram. Förstudien arbetar framför allt med arkivmaterial, äldre kartor och relevant antikvarisk och topografisk litteratur. I samband med förstudien görs fältbesök men utan att någon regelrätt inventering utförs. När en förstudie omfattar ett riksintresse för kulturmiljövården är det viktigt att även studera miljön omkring riksintresset för att på så sätt sätta in riksintessområdet i ett landskapligt sammanhang. Uppkomsten av ett säteri i Vallerstad, en by som redan under medeltiden hyste en huvudgård, kan inte förstås utan att man analyserar de landskapliga, sociala och ekonomiska faktorer som skapade förutsättningar för frälsets etablerande i bygden.

Den arkeologiska utredningen, etapp 1, syftar till att fastställa förekomst av synliga fasta fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar samt att identifiera eventuella delområden med presumtiva under mark dolda fornlämningar, t.ex. förhistoriska eller medeltida boplatslämningar. Här är syftet mera snävt och det aktuella området som skall analyseras är klart avgränsat. I den arkeologiska utredningen är inventering i fält den viktigaste delen av arbetet. De lämningar som påträffas eller som redan är kända inom området beskrivs i löptext och i tabellform samt redovisas på karta. Nyupptäckta lämningar mäts in med hand-GPS och registreras i FMIS, det digitala fornminnesregistret.

Vallerstad och vindkraften

Den som en sommardag 2010 besöker skogsområdet vid Jonasboberget söder om Vallerstads gård får två tydliga belägg för vindens styrka och dess ibland ofantliga kraft. Det ena utgörs av de två befintliga vindkraftverken, Gudrun och Mathilda, med en navhöjd på 105 meter. Det andra utgörs av de stora trädlösa vidderna som närmast ser ut som gigantiska kalhyggen av norrländsk karaktär. När man förstår att avskogningen är ett resultat av orkanen Gudrun väcks en bild till liv av det ofantliga plockepinn av granar som måste ha funnits här januaridagen 2005 när vinden dragit vidare.

I dag är hygget perforerad av diken, återplanerat med gran och beväxt med älggräs, stagg- och tågväxter samt midjehöga hallonbuskar. Det är i det närmaste omöjligt att se strukturer i marken och de som till äventyrs funnits har raderats ut av hyggesbearbetningen. Förutsättningarna för inventering är på sina ställen mycket dåliga, men det finns dock befintliga skogspartier där inventeringen har kunnat göras utan problem.

Det kan synas som en ironi att ett av de år 2008 uppförda vindkraftverken har fått namnet Gudrun, men det var troligen just orkanen och därpå följande virkesförsäljning och som lade grunden för nya investeringen, denna gång i vindkraft. Mellan säteriet och dess centrala inägor finns kvarvarande skog som bildar en ridå mellan vindkraftverken och bebyggelsemiljön. Om vinden ligger mot Vallerstad kan ett svagt susande från verken ibland märkas, men i övrigt finns ingen landskapsbildssammanhang mellan bebyggelsemiljö och vindkraftverk.

FIGUR 2. Utdrag av geografisk karta över Östbo härad från 1686. Vid denna tid var Vallerstad en by bestående av fem hemma förutom säteriet. Söder om byn antecknas förekomsten av en Stor bokskog. Bearbetning: Ådel V. Franzén

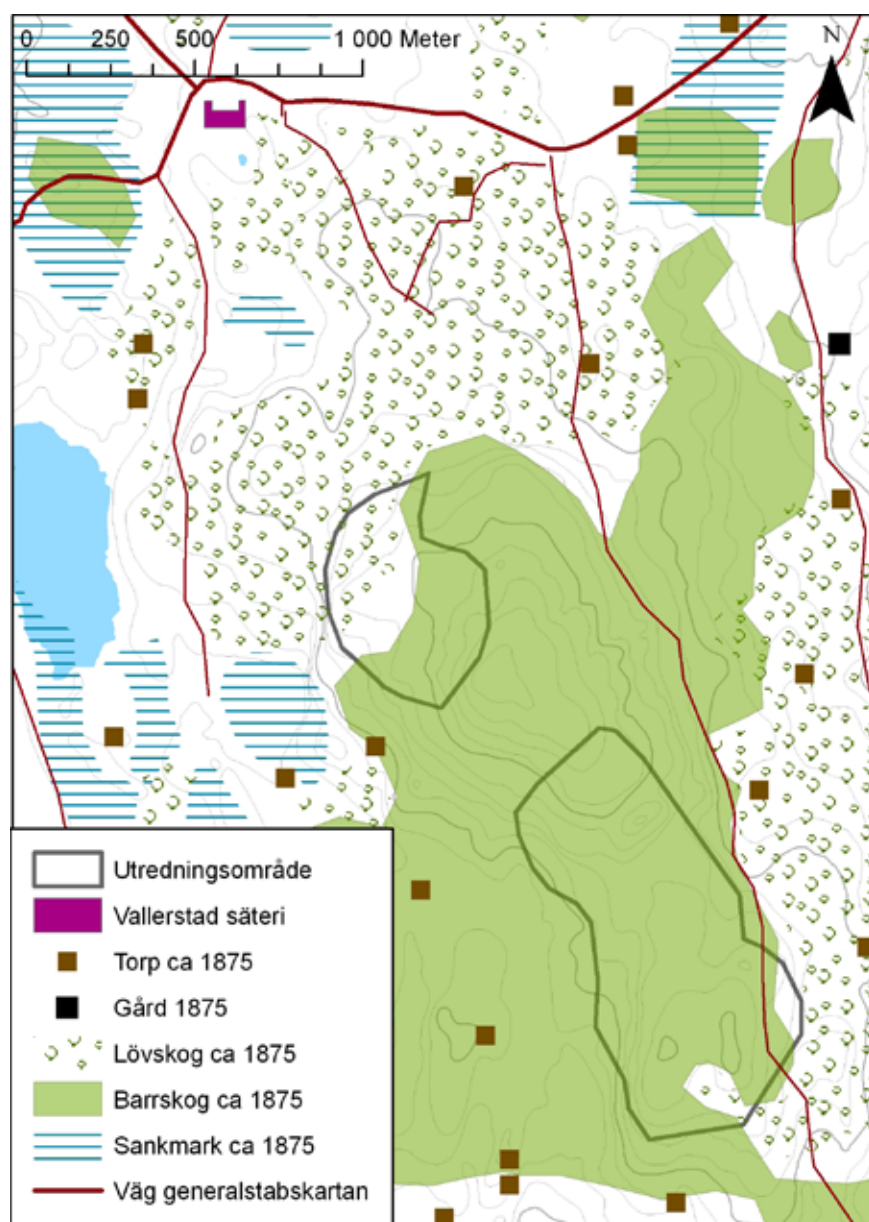

Topografi och vegetation

Yngre graniter dominerar helt i området kring Värnamo. Graniten är på höjderna ytlig och går i dagen eller täcks av ett tunnt lager morän. Mellan Herrestadssjön i Kärda i norr och Hånger intill Vidösten i söder finns ett område med sand utmed ån som avvattnar Store Mosse. Mellan Kärda och Forsheda sockencentrum finns även ett utbrett område med tjock morän där odlingsbygden sträcker ut sig kring större gårdar som Vallerstad.

Jonasboberget präglas av uppstickande hållar och tunnt moränlager som växlar med naturliga sankare partier. Detta är speciellt påtagligt inom de inventerade områdena. En del av moränen har skrapats bort i samband med hyggesbearbetningen, men den ytligt liggande berggrunden vittnar om att områdena kring och uppe på Jonasboberget inte varit attraktivt för uppodling.

Vegetationsmässigt kan det konstateras att området där de befintliga verken är uppställda och där de nya skall byggas har varit barrskogsdominerade under de senaste 100 åren men att lövskoginslaget varit betydligt längre tillbaka. Generalstabskartan från ca 1875 (tolkat och renritad på FIGUR 3) redovisar större sammanhäng-

FIGUR 3. Barr- och lövskogens ungefärliga utbredning 1875. Två av de föreslagna väglinjerna med uppställningsplatser är inritade för orienteringens skull. Tolkning och bearbetning: Ådel V. Franzén.

ande områden med lövskog mellan Jonasboberget och säteriet. Går vi ännu längre tillbaka i tiden ser vi på skogelagskartan från 1814 hur kartans trädsymbolerna bär lövskogens karakteristiska och en avgränsad park med bokskog har markerats ut strax öster om torpet Skogen eller Liljedal (FIGUR 10). Kanske var detta en liten rest av den *Stora Bokskog* som täckte området söder om Vallerstad by år 1686 när J.P Duker upprättade sin geografiska karta över Östbo härad (FIGUR 2).

Bokskogen i Östbo och Västbo härad hade i äldre tid en viktig funktion som svinbetesmarker. Från 1500-talet finns uppgifter om att upp till 100-200 svin årligen kunde beta i bygdens ollonskogar (Toftanäs i Dannäs socken har rekordet med 200 svin). Svinen kom troligen från gårdar i närbelägna socknar utan egen bokskog som betalade en avgift för rätten till svinbete i de större gårdarnas

bokskogar (Vestbö-Franzén 2004:95-99, 103-104). Hur långt fram i tiden svinbetet har varit en viktig inkomstkälla är oklart, men att bokskogarna tas med i kartorna från 1700-talet visar att ollonbetesmarken vid denna tid fortfarande utgjorde en viktig resurs.

Det är således under en dryg hundraårsperiod som barrskogen har dominerat i området. Dess utbredning syns på vegetationskarta som trycktes kring 1980. Vid denna tid hade lövskogen krympt till fördel för planterad barrskog. Nedanför Jonasbobergets västsluttning finns dock enligt vegetationskartan ett större område med örtrik hårdvallsäng, en miljö som inte utvecklas i barrskog.

Folklandet Finnveden och fornlämningsmiljön

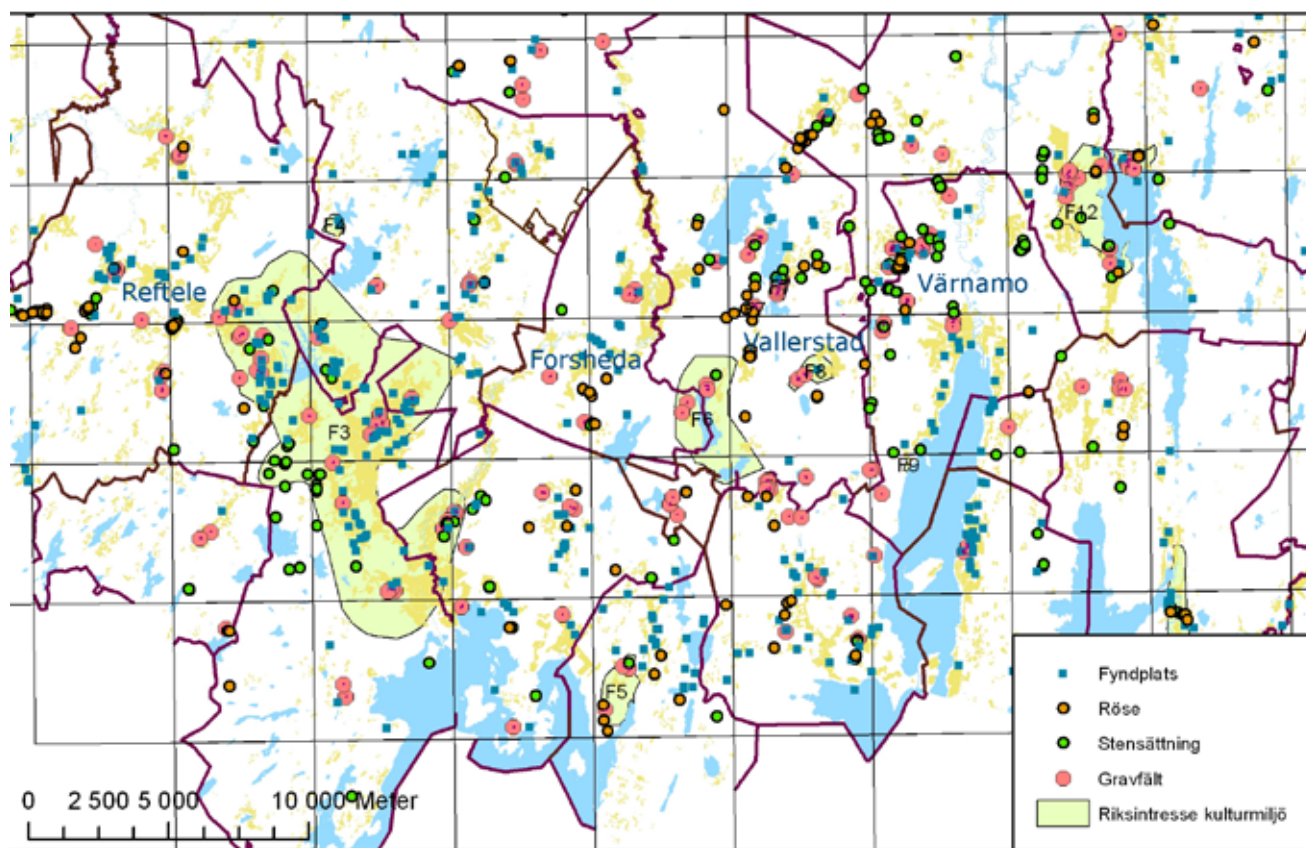
Jönköpings län ligger till större delen ovanför högsta kustlinjen. Med det menas att det efter isens avsmältning vid senaste istid, kom att bildas ett bergsområde som stack upp över den högsta strandlinje som då bildades. Detta gör att de senare olika strandnivåerna inte har varit avläsbara på det småländska höglandet. Medan man kan använda strandlinjeförskjutningen som fornlämningsindikator på andra ställen i Sverige från Mälardalen och uppåt (Ju högre upp från den äldre strandlinjen desto äldre fornlämningar, ju längre ner mot nuvarande strandlinje desto yngre fornlämningar) är detta inte relevant för Jönköpings läns del. Till detta finns dock ett stort undantag och det är trakterna kring Värnamo och Finnvedens folkland. Här skedde nämligen en strandlinjeförskjutning i samband med sjön Bolmens ändrade strandlinje. Ofta talas om Storbolmen eller Fornbolmen eftersom flera av de sjöar vi hittar i området under äldre stenålder var delar av samma sjösystem. Boplatser från mesolitisk tid eller jägarstenålder, alltså fram till för ca 6000 år sedan kan vi således leta efter vid 150-160 meterskurvan över havet. De lösfynd som vi kan se spridningen av på FIGUR 5 är mestadels stenåldersfynd och i dag är det endast kring Vidösten, som då var en vik i Fornbolmen med ungefär samma utbredning som i dag, som vi kan se samband mellan strandlinje och boplatser. I övrigt ger oss lösfynden konturerna av Fornbolmens utbredning för kanske 7-8000 år sedan (FIGUR 4).

När vi är framme i neolitisk tid, alltså den jordbrukande stenåldern, hade Bolmen och de övriga sjöarna i området fått den utbredning som i dag. Ändrade näringsekonomiska förhållanden gjorde att man inte som tidigare sökte sig till de rika jakt och fiskemarkerna kring sjöarna, utan till de torrare belägna områdena längre upp där förutsättningarna för jordbruk och boskapsskötsel var bättre.

Från neolitikum, eller möjligen bronsålderns äldre del, för ca 3 500-2 800 år sedan, finns en flintdolk registrerad som lösfynd från Vallerstads ägor. Det finns även uppteckning av kyrkoherden

FIGUR 4. Fornbolmens utbredning fram till ca 8000 år sedan. Längs med dess dåtida stränder finns i dag lämningar efter boplatser från jägarstenålder. Ur: Persson 1997:11 (red: Mikael Nordström, Linnea Varenius).

i Kärda från 1907 där det berättas om en borttagen kulle som innehöll en "gånggrift" invid rättarbostället, samt en närbelägen likadan kulle där en grovhuggen flintspets sägs ha påträffats tillsammans med aska och kol. Innuti kullen fanns en kistkonstruktion av kantställda stenhällar (Dåvarande kyrkoherde i Kärda sockens redogörelse till KVHAA, dnr 833/1907. ATA). Dessa uppteckningar kan nog tolkas så att de två rösen med hällkistor som förstördes var gravar från övergången mellan bondestenålder och bronsålder. Från äldre järnålder, en epok som sträcker sig ca 600 år på båda sidor om Kr.f., finns ensamliggande stensättningar, domarringar och andra stenkretsar som visar den dåtida bygdens utbredning.

Under yngre järnålder, den förhistoriska period som avslutas med vikingatiden och som markerar övergången mot den nord-europeiska medeltiden, var bygderna kring Vallerstad befolkade, uppodlade och inordnad i folkland Finnveden. Troligen formades många av byarna vid denna tid. Namn på flera av byarna skvallrar om ett ortnamnskick med rötter i järnåldern. De många och stora gravfälten antyder att en större andel av befolkningen lades i synliga gravar. Tidigare, under bronsålder och äldre järnålder var det kanske endast hövdingar och stormän/kvinnor som begravdes i monumentala gravar avsedda att ses från långt håll.

På FIGUR 5 kan man ana hur rösen och ensamliggande stensättningar uppvisar en bild av större rumslig spridning jämfört med

FIGUR 5. Ett urval fornlämningstyper som grovt kan sägas representera epokerna stenålder (fyndplatser), bronsålder (rösen), äldre och mellersta järnålder (stensättningar samt yngre järnålder (gravfält).

FIGUR 6. Glaspärlor från en grav på gravfältet raä nr 93. Pärlorna framkom i samband med återställningsarbete av gravar som skadats av rotvältor i samband med stormen Gudrun. Foto: Cicci Alsén.

gravfälten som framför allt koncentreras till den uppodlade bygden. Vid Vallerstad finns två av den yngre järnålderns gravfält (Raä 93 och 95). Gravfälten som ligger tämligen nära varandra har sammantaget ca 140 högar och stensättningar. På det större gravfältet har gravar skadats av grustäkt och man har även grävt rotfrukts- och täktgropar i gravarna. Mänsklig påverkan till trots, så var det orkanen Gudrun som gjorde att man år 2006 och 2008 kunde få bättre kunskap om gravarna i samband med de efterundersökningar som gjordes i rotvältorna efter stormen. Dessa undersökningar gjordes innan gravarna återställdes. Det var alltså inga regelrätta arkeologiska undersökningar, utan syftet var att rädda de fynd och gravgömmor som fläkts upp av rotvältorna (Ameziane 2006).

På Raä nr 93, det gravfält som ligger närmast gården, undersöktes år 2005 tre rotvältor. Man såg då att det fanns brandlager i gravarna, men inga stenkonstruktioner kunde påvisas. I dessa rotvältor tillvaratogs några fragment av brända ben. Denna första undersökning kompletterades år 2006 och 2007 när konsekvenserna av stormens skador på gravarna i länet hade kartlagts och det fanns bättre resurser för att tillvarata fynd och att återställa gravarna. Nu borttogs en skadad hög i gravfältets norra kant och ytterligare en hög undersöktes. Härvid framkom en bronsring, en glaspärla och brända ben. Vid efterundersökning upptäcktes även bakstycket till en spännbuckla av brons. I tre rotvältor som kunde undersökas utan att graven togs bort kunde en stenkonstruktion konstateras och bland sot- och kollager påträffades brända ben, flintavslag, järnfragment, samt brons- och glaspärlor (FIGUR 6).

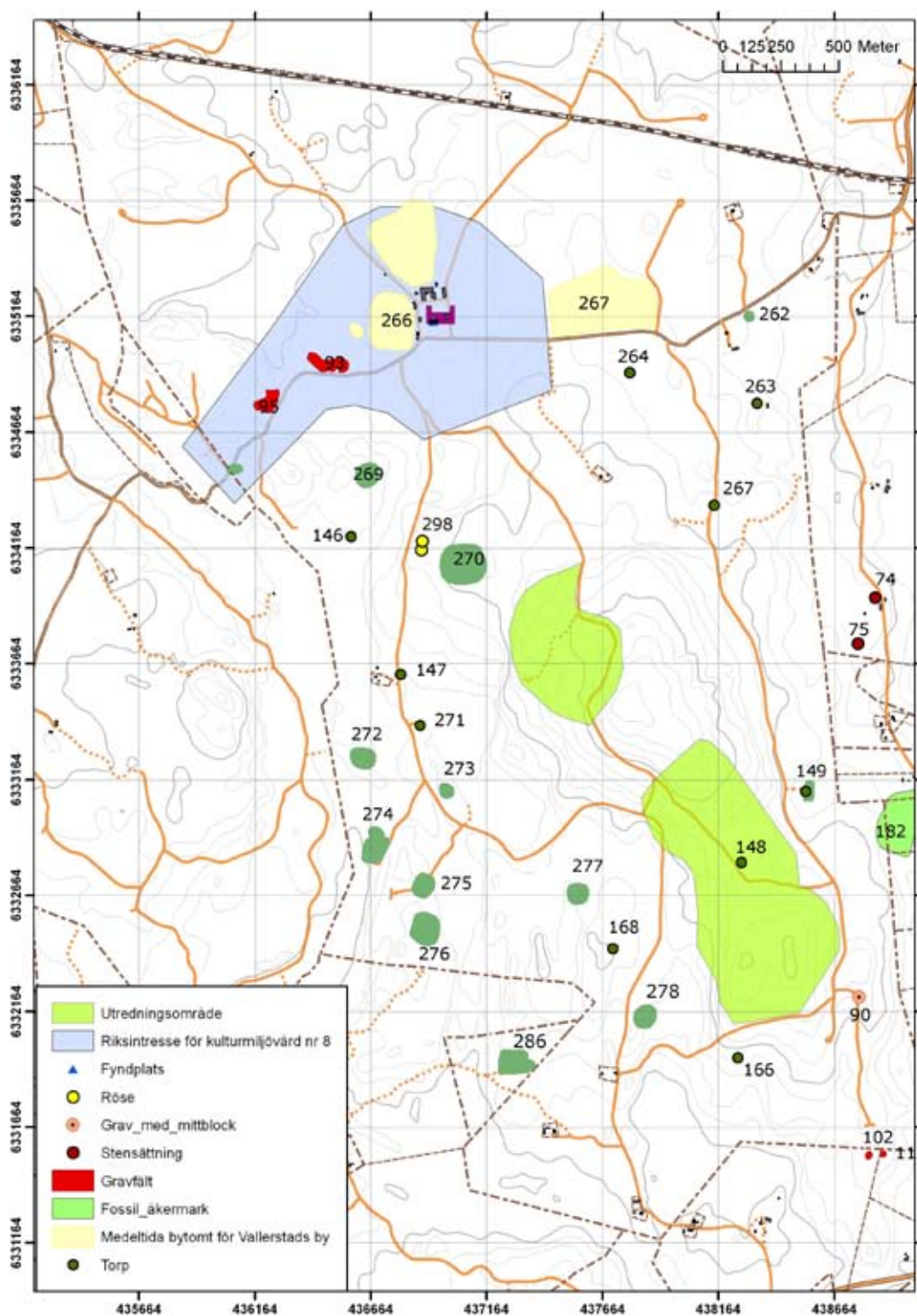
På Raä nr 95, gravfältet strax väster om Raä nr 93, undersöktes två högar samt en rotvälta. I högarna framkom brända ben. I en grav låg rotvältan kvar, men graven kunde återställas utan utgrävning. Dock kunde ett brandlager konstateras i graven (ibid) .

Sammanfattningsvis kan konstateras att gravarna på gravfälten vid Vallerstad är typiska för yngre järnålder. Människor brändes på gravbål innan bålresterna samlades ihop varefter man byggde en hög över. Ibland fick gravgåvorna vara med på bålet, ibland lades de ner utan att vara eldpåverkade. Glaspärlor, säkert i form av halsband, bronsmycken och knivar av järn var vanliga gravgåvor vid denna tid.

Icke desto mindre har man även hittat skelettbegravningar i högar inte så långt ifrån Vallerstad. I Kärda undersöktes delar av ett större gravfält kring 1990 (Bodin 1992). Redan åren 1936-1937 hade gravar undersökts på samma gravfält och man fann då att skeletten hade lagts i enkla stockkistor med sina gravgåvor. Kanske var dessa gravar lite yngre, från den tiden av vikingatiden då kristendomen började få ett större inflytande över seder, bruk och begravningskick. I såfall kan vi kanske konkludera med att gravarna i Vallerstad är något äldre, från tiden innan den nya religionen börjar speglas i gravskicket. Eller har vi en bygd där kristna och förkristna män-

niskor levde sida vid sida under några hundra år? Vilka konflikter ledde detta till? Hur såg man på varandras skick och bruk? Hur påverkade det samhällslivet i stort?

Säkert är iallafall att de rika bygderna mellan Värnamo och Reftele fick ett rejält uppsving ekonomiska och kulturellt under yngre järnålder och början av medeltiden.

FIGUR 7. Fasta fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar inom och i anslutning till förstudieområdet (FO) och utredningsområdet (UO).

Fornlämningsbild i FO/UO

Från denna översiktliga analys är det nu relevant att gå in på hur fornlämningsbilden ser ut inom FO och UO (FIGUR 7). Några av de fornlämningar som finns inom riksintresseområdet har redan nämnts, nämligen lösfynden, de vid 1900-talets början borttagna gravarna och gravfälten. I övrigt finns inom riksintressets avgränsning tre områden som på goda grunder kan pekas ut som lägen för de gårdar som under medeltid utgjorde byn Vallerstad. Namnen på åkrarna: Tranegårdsgärdet, Bäckagårdsträdan samt Buskegårdsgärdet och den norrut belägna Buskegårdsskogen utgör indikationer på var byns gårdar har legat under äldre tid (Raä nr 266, och strax öster om riksintresset, Raä 267). Nytt källmaterial har emellertid gjort att bilden nu kan kompletteras, vilket kommer att diskuteras vidare i kapitlet om Riksintresset och landskapshistorien.

Söder om Vallerstad finns två kvadratiske rösen (Raä 298), gravtyper från framför allt äldre järnålder.

Dessa förhistoriska lämningar ligger i ett landskapavsnitt som präglas av uppodlade eller odlingsbara jordar och är således knutna till de lägre liggande miljöerna kring Vallerstad gård. Områdena med fossil åkermark speglar uppodling under förhistorisk tid och medeltid eller senare.

Annorlunda ser det ut när vi närmar oss UO. Områdena där Gudrun och Mathilda står och där de nya vindkraftverken planeras består av ett tunt moräntäcke på berg i dagen. Här har förutsättningarna för odling och bebyggelse varit sämre och områdena har i dag mest karaktär av utmarker.

Nedanförl och i norrslutningen från Jonasbobergets högre partier finns dock odlingsbara moräner och det är här vi hittar lämningarna efter sentida bebyggelse i form av torp (Raä nr 269, 270, 272-278, 286 m fl). Inom och strax intill UO finns Raä nr 148 som består av sentida bebyggelse- och odlingsrester efter torpet Danielsbo. Andra torpmiljöer utgörs av Raä nr 149 Jonasbo beläget något nordost om 148 samt det åt söder liggande Raä nr 166, Ljusakärr.

Flera torp finns i området och i nästa kapitel skall dessa sättas in i ett rumsligt och historiskt sammanhang.

Äldre fossil åkermark har inte registrerats i någon större utsträckning, dock finns Raä nr 182, Värnamo socken, öster om UO. Datering av områden är svår att fastställa utifrån beskrivningen, men genom arkeologiska undersökningar vet vi att dessa områden kan ha odlats återkommande under en period av 2500 år från slutet av bronsåldern och fram till 1700-talet med olika brukningsätt och i varierande intensitet över tid.

Sammanfattningsvis kan konstateras att fornlämningsbilden inom *Förstudieområdet* (FO) sammanfaller med de fornlämningar som finns inom Finnvedens folklands kärnbygder:

**dels lösfynd av stenåldersföremål som indikerar boplats eller annan aktivitet i området under neolitisk tid.*

**dels uppgift om gravrösen med hällkistor som ödelades vid 1900-talets början och som utifrån beskrivningar bör föras till äldsta bronsålder*

**slutligen gravfält från yngre järnålder med brandbegravningar.*

Från *Utredningsområdet* (UO) och dess närhet finns få fasta forn lämningar och endast en som med säkerhet kan föras till förhistorisk tid, nämligen en rest sten strtax SÖ om UO (Raä nr 90). Inom UO finns endast en övrig kulturhistorisk lämning, nämligen resterna efter torpet Danielsbo, men flera torp finns i området mellan Vallerstads säteri och UO's södra del.

Vallerstad och historien i landskapet

Att upptäcka nya källor till landskapets historia

Innan jag går in på den landskapshistoriska analysen skall kort redogöras för ett av de ögonblick i livet då en kulturgeograf grips av uppriktigt lycka!

I mina kontakter med Hans Svensson på Vallerstad Vind AB hade jag frågat om det möjligen fanns äldre lantmäterikartor på Vallerstad. Eftersom kronans lantmätare framför allt upprättade kartor i samband med skiften i byar med krono- och skattenatur samt vid skattläggningstvister, var det bara undantagsvis om säterier kom att

FIGUR 8. Karta över Vallerstads inägor från 1787. Kartan saknas i Lantmäteriets arkiv och finns endast i ett exemplar på Vallerstads säteri. Den utgör en viktig pusselbit när vi ska förstå den bebyggelsehistoriska utvecklingen i och kring Vallerstads säteri. Foto: Ådel V. Franzén

karteras. Säterierna fanns dock med som symboler på häradskartorna som upprättades kring 1600-talets slut, bland annat på den förr omtalade kartan från 1686. Det fanns för all del en karta över Vallerstads utmark och dess torp från 1814 men där syntes inte inägorna eller bebyggelsen. Det fanns även en karta från 1915 då ett laga skifte genomfördes, men i övrigt fanns inga avmätningar på Lantmäteriets Arkivsök som visade säteriets inägor och bebyggelse under 1700- eller 1800-talet.

-Visst, svarade Hans Svensson, det finns äldre kartor inne i huvudbyggnaden och de fick jag givetvis gärna ta del av. Den 28 juli var jag i Vallerstad tillsammans med en vestsvensk kollega, Andreas Dehlin. Vi ville göra en gemensam fältdag för att diskutera arbetsmetoder och tillvägagångssätt vid förstudier och utredningar. Men först skulle vi kolla upp vad uppgiften om äldre kartor egentligen innebar. Av Lars-Erik Vallerstad på Vallerstads Lantbruk AB släpptes vi in i huvudbyggnaden och visades kartorna. Vi fick också en intressant inblick i gårdens 1900-talshistoria och dess ägandeförhållanden.

Att stå framför en geometrisk karta från 1787 som endast finns i ett exemplar fyller en med en smula vördnad (detalj av kartan FIGUR 8). Flera kartrullar med intressanta äldre och yngre kartor plockades fram och fotograferades av. Nu fanns plötsligen en möjlighet att fylla luckan mellan den översiktliga kartan från 1687 och lagaskifteskartan från 1915, som förövrigt även fanns som renovation på Vallerstad.

För andra gången på kort tid hade jag ramlat över en kartskatt med omistlig landskapshistorisk information. Senast var på säteriet Lyckås utanför Jönköping där jag likaledes hade fått ta del av kartor som inte fanns på något allmänt arkiv.

För en landskapshistoriker och kulturgeograf är kartan den bästa vägen till information om det äldre landskapet. I kartan finns även spår från tiden innan kartan upprättades. Den kan således läsas både horisontellt och vertikalt. Kartan ger en ögonblicksbild, men döljer i sig också ett tidsdjup om man vet att läsa den rätt. Tack vare kartorna på Vallerstad kan vi nu presentera en skarpare och kanske mer komplex bild av gårdens historia än vad man tidigare kunnat.

Vallerstad. Byn, gårdarna och säterierna

Det finns indicier som pekar mot att Vallerstad under medeltid var en huvugård för någon av de småländska frälseätterna. Storegården i Vallerstad pantsattes år 1422 för en summa som motsvarade mycket mer än vad panten hade varit för en vanlig landbogård. Ett brev utfärdat av Karl Knutsson Bonde visar att gården var sätesgård vid 1400-talets slut, något som återkommer 1520 då gården helt klart har säteristatus. Namnet Storegården antyder i sig att vi har med en storgård/huvudgård att göra. Storegården var dock inte ensam i byn Vallerstad som i övrigt ca år 1500 bestod av ett kyrkoägt hemman, två frälseägda hemman samt två självägande skattegårdar, vilket gör

att byn vid denna tid bestod av sex gårdar.

Av oklar anledning kom Storegården och dess underlydande gods (bland annat den minsta av byns skattegårdar) att helt dras in vid reduktionen år 1686 och gården kom att bli en landbogård under kronan (inte ens Joh. Ax Almqvist som utrett samtliga stormakts-tidens säterier i Småland och andra landskap kan hitta en förklaring till ”detta hart när oerhörda reductionsförfarande” Almquist 1976:1616-1618).

Däremot hade några år tidigare ett nytt säteri uppstått i byn. De två frälsehemmanen hade sedan 1500-talets mitt legat under Källunda säteri, men kom år 1674 att bilda en egen sätersgård tillsammans med en av skattegårdarna i Vallerstad under Erik Ulfsparre. Ett oskattlagt torp på ägorna, Kasarp, lades under säteriet som rå- och rörshemman, alltså en gård som låg inom säteriets gränser och som skattade till detta. Det är således säteribildningen från 1600-talets slut som i dag utgör gården Vallerstad och inte den medeltida huvudgården, så som bland annat påstås i beskrivningar av riksintresse nr 8, Vallerstad.

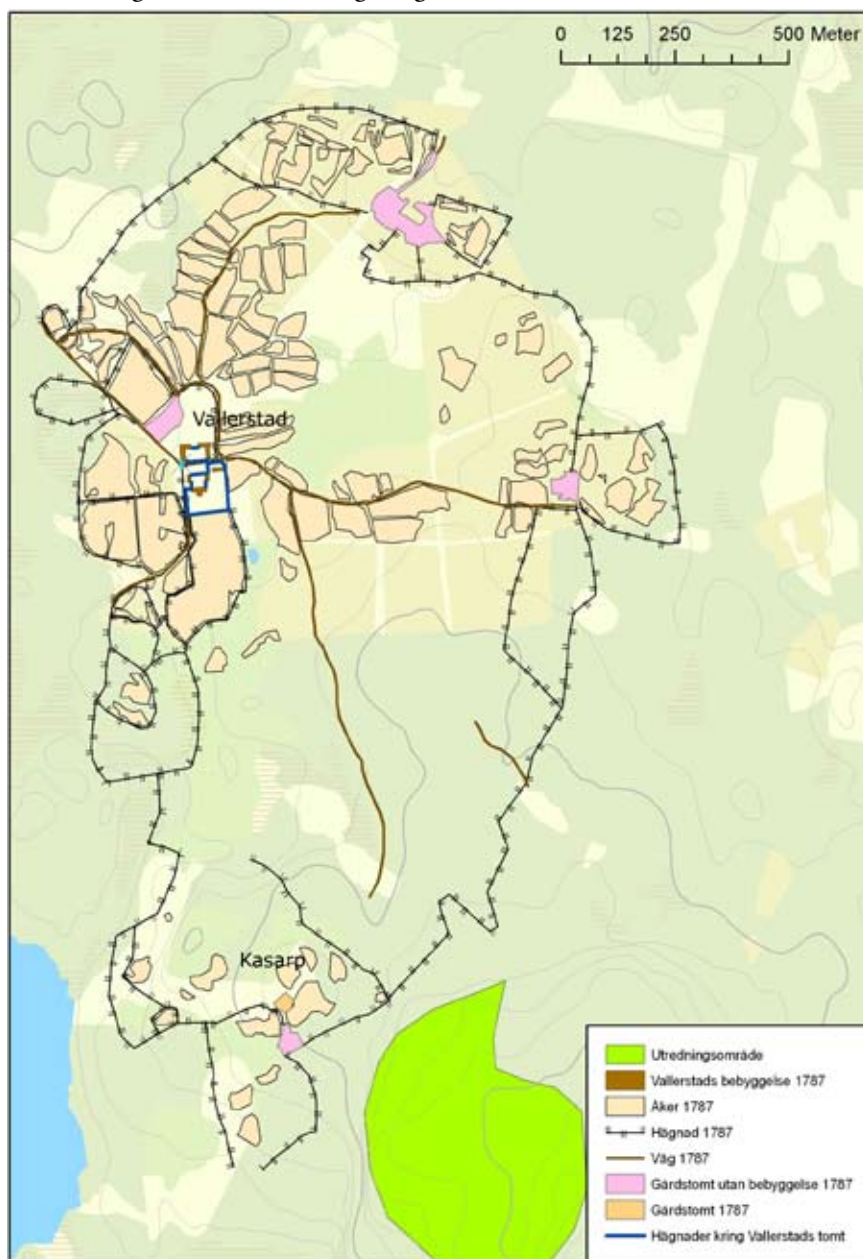
Nybildning av säterier var vanliga under 1600-talets mitt då de fungerade som en avlöning för frälsets kringtjänstgöring eller annan kunglig tjänst. Övriga gårdar i byn kunde genom byten, lösen av panter eller köp överföras till säteriets ägare varefter gårdarna ofta avhystes. Kvar fanns säteriet och möjligheterna att utforma landskapet efter de ideal som var förhärskande, symetriska säteritomter, alléer, trädgårdar och liknande. Vad skedde i fallet Vallerstad? Från en by på sex gårdar och till ett säteri som egentligen bara omfattade tre av byns gårdar (två frälse och ett skattehemman), var tog de övriga vägen?

Vi får tänka oss att en omfattande omstrukturering av landskapet kring Vallerstad skedde under 1600-talets andra hälft. Det gamla säteriet som tidigare innehöll Storegården och den minsta av byns skattegårdar (Lilla Vallerstad) fanns kvar som ett vanligt kronohemman. Kyrkohemmanet bör också ha funnits kvar och troligen ytterligare någon gårdstomt.

Den första bilden av byn är mycket skissartad och finns på den geometriska karta över Östbo härad som upprättades 1686. Här ses säteriet med den karakteristiska säterisymbolen tillsammans med hela fem gårdssymboler. Det står således klart att ytterligare fem mantalsatta gårdsenheter fanns i Vallerstad by vid denna tid. Söder om Vallerstad ligger Kasarp markerat med torpsymbol (FIGUR 2). Dukers häradskartor är schablonmässiga och gårdarna är endast markerade med hussymboler. Inte desto mindre verkar Duker återge gårdarnas läge i byn i relation till varandra korrekt. Radbyar återges med gårdarna på rad, spridd bebyggelse med de enskilda gårdssymbolerna glest eller tätt utspridda, etc. Vi kan från kartan konkludera att Vallerstad vid 1600-talets mitt var en by med kraftigt utspridd bebyggelse och med säteriet längst söderut i bebyggelseklungan.

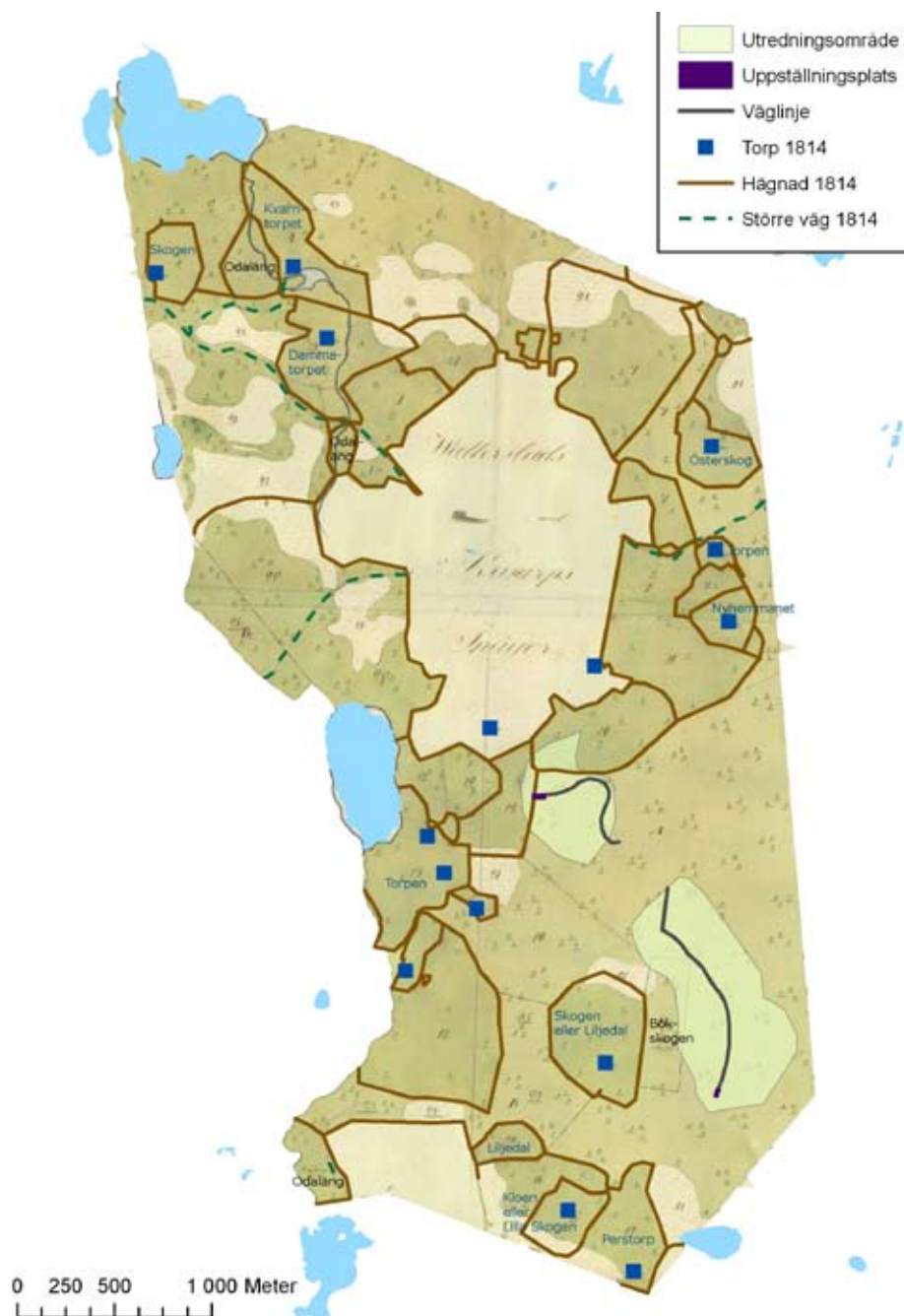
1787 genomfördes en avmätning av säteriets inägor. Kartan visar säteriet huvudbyggnaden och de omgivande ekonomibyggnaderna på en tomt som är något mindre än den nuvarande (FIGUR 8). Åkermarken är full med röjningsrösen och ligger dels centrerad kring säteritomten, dels i axlar föjande vägen ut från säteritomten. Söder om säteriet finns en bebyggd tomt. Här ligger fjärdedelshemmanet Kasarp. Strax söder om Kasarp finns dock en tomt utan bebyggelse, och tre liknande obebyggda tomter finns nordost och nordväst om säteriet samt strax väster om säteritomten. Hur skall detta tolkas? När kartan från 1787 studerades på Vallerstad hittades ingen textdel och det fanns då inte heller tid att eftersforska var en sådan fanns - vi vet således inte vad som står i texten om dessa tomter utan bebyggelse, men vi kan säga något utifrån karbilden (FIGUR 9).

FIGUR 9. En tolkning och renritning av kartan över Vallerstads inägor från 1787. Som bakgrund ligger den digitala fastighetskartan. Åkermarken var vid 1700-talets slut mera koncentrerat till Vallerstads säteritomt samt de övergivna gårdlägena. Gården Kasaarp utgjorde ett rå- och rörshemman under Vallerstad. Hågnadssystemet antyder att åkermarken i huvudsak odlades utan regelbunden träda. Dock har en del av åkermarken särhågnats. Detta kan utgöra trädor eller särhågnade havre eller linåkrar etc. Renritning och tolkning: Ådel V. Franzén.

Det står dock klart att tomterna måste vara äldre lägena för de gårdar som finns med på kartan från 1686. Dessa var avhysta hundra år senare, men tomterna togs ändå med av lantmätaren. Detta betyder att vi nu vet var årminstone tre av byns tidigare gårdstomter fanns och dessa kan prickas in med större precision än vad som tidigare varit fallet. Möjligen fanns de övriga två gårdarna inne på den centrala bytomt som år 1787 endast hyste sätesgårdsanläggningen.

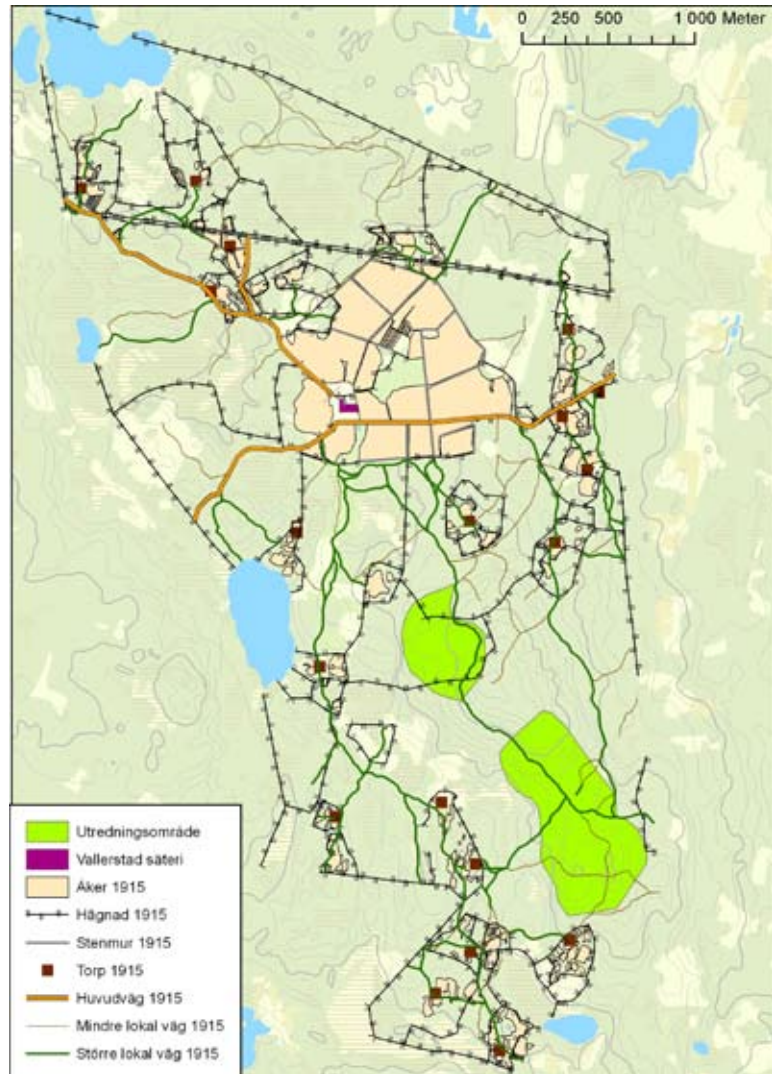
Kring gårdstomterna fanns 1787 fortfarande brukad åker och det känns sannolikt att det är Vallerstad säteri som tagit över brukandet

FIGUR 10. Storskifteskartan över Vallerstads skogelag från 1814 ger oss en bild av skog och utmark, samt alla de torp som vid denna tid fanns under Vallerstad. Kartan är bearbetad av Ådel V. Franzén

FIGUR 11. Två saker är slående i kartan från 1915. Det ena är hur åkermarken har ökat sedan 1700-talets slut, hur ytor har lagts ihop och gammal äng konverterats till åker. Det andra är hur indelad utmarken är, inte bara till torpen utan även till hagmark och täppor. Järnvägen syns som en hägnadsavgränsad rak struktur i byns norra del. Tolkning och bearbetning:

Ådel V. Franzén

av åkrarna efter att gårdarna avhysts. Var tog då bönderna på de omkringliggande gårdarna vägen? Svaret kanske ges i storskifteskartan över Vallerstads utmark från 1814 (FIGUR 10).

I kartan, som lämnar ett hål för Vallerstad och Kasarp redovisas ca femton torp. Detta är dagsverkstorp under Vallerstad och det är möjligt att många av de tidigare byborna valde att slå sig ner på dagsverkstorpen. Till torpen har hört åker och äng, även om detta inte tas med i kartan från 1814. Hägnader omsluter torpen och ett antal beteshagar under säteriet eller till torpen. Småvägar har inte karterats men vi kan tänka oss ett fint nät av större och mindre vägar som förbundit torpen med varandra och med Vallerstad.

Ytterligare två kartor ger oss en bild av läget, en från 1890 och en lagakifteskarta från 1915. Kartan från 1915 visar att en mycket stor nyodling hade skett sedan 1878. De tre öde gårdslägena från 1787 har odlats upp och endast ett sankt parti nordost om säteritomten har lämnats som sankäng. Genom dikning har man dock lagt även sank mark under plogen strax norr därom. Utmarken är uppdelad och genomkorsas av hägnader som avdelar torpens inägor och hag-

mark. I denna karta ser vi även utbredningen av torpens ägor.

Sedan slutet på 1800-talet fanns en ny huvudväg i öst-västlig riktning in mot säteriet, i övrigt har lantmätaren redovisat ett nät av vägar, allt från större lokala vägar till mindre uppgångna stigar ut till olika ägor.

Vanligen, vid landskapshistoriska studier i Småland, ser man hur torpen försvinner ur bruk mellan ca 1900 och 1950. Det är därför intressant att se hur många av torpen från 1915 som fortfarande har bebyggelse och brukad åker när den äldre ekonomiska kartan upprättades kring 1940-1950. Kring 1950 hade endast något enstaka torp har lagts ner och det är flera av dessa vi i dag hittar som övrig kulturhistorisk lämning i FMIS. Desstuom har fjärdedelshemmanet Kasarp försvunnit.

Sammanfattningsvis kan konstateras att det under en kort period kring 1600-talets slut fanns två säterier i Vallerstad, ett med rötter i en medeltida huvudgård och ett som nyetablerades på 1670-talet. Vid reduktionen på 1680-talet upphörde det äldre säteriet och kartan från 1686 visar ett säteri i Vallerstad i en spridd bybebyggelse med ytterligare fem hemman. Mellan 1686 och 1787 läggs övriga gårdar i byn ner, troligen genom att säteriet byter eller köper upp dessa. Gårdarnas tidigare tomter har dock markerats av lantmätaren på kartan från 1787 som förvaras på Vallerstad. Säteritomten är rymlig och ordnad enligt tidens symmetriska ideal. Troligen finns ett par av de avhysta gårdarna under säteriets tomt. Vad som är slående är att det efter avhysningen av bybebyggelsen uppstår en satellitbebyggelse av mindre torp. Dessa kommer i huvudsak att läggas i ägornas periferi och fungera som dagsverktorp. I så måtto följer Vallerstad den gängse utvecklingen från by med flera gårdar centralt till säteri med dagsverktorp perifert.

Mellan 1787 och 1890 ökar åkermarken med ca 75%. Bland annat läggs de avhysta gårdstomterna under årdret, eller plogen som börjar användas allt mer under loppet av 1800-talet. I kartorna från 1890 och 1915 är det det moderna odlingslandskapet vi ser med sammanhängande åkrar, där mellanliggande renar har odlats bort och där sankare partier har odlats upp genom dikningsinsatser. De stora åkergårdarna avgränsas framför allt av stenmurar bestående av röjningssten. Dock finns hundratals röjningsrösen kvar i delar av åkermarken i kartan från 1915. Enligt Lars-Erik Vallerstad på Vallerstads AB skulle det dröja ända till ca 1940 innan man på allvar började ta bort de sista röjningsrösen från åkermarken.

Riksintresse för kulturmiljövården, nr 8: Vallerstad

Med denna analys i bakhuvudet kan det vara intressant att återgå till vad som skrivs om Vallerstads säteri i Länsstyrelsens bok om länets Riksintresen för kulturmiljövården år 1996. Bland annat påstås att herrgården (ibland herrgårdsmiljön) har anor från 1300-talet. Vad vi vet är att en medeltida storgård, troligen en huvudgård fanns i byn

FIGUR 12 A. Vallerstads säteris tomt 1787.

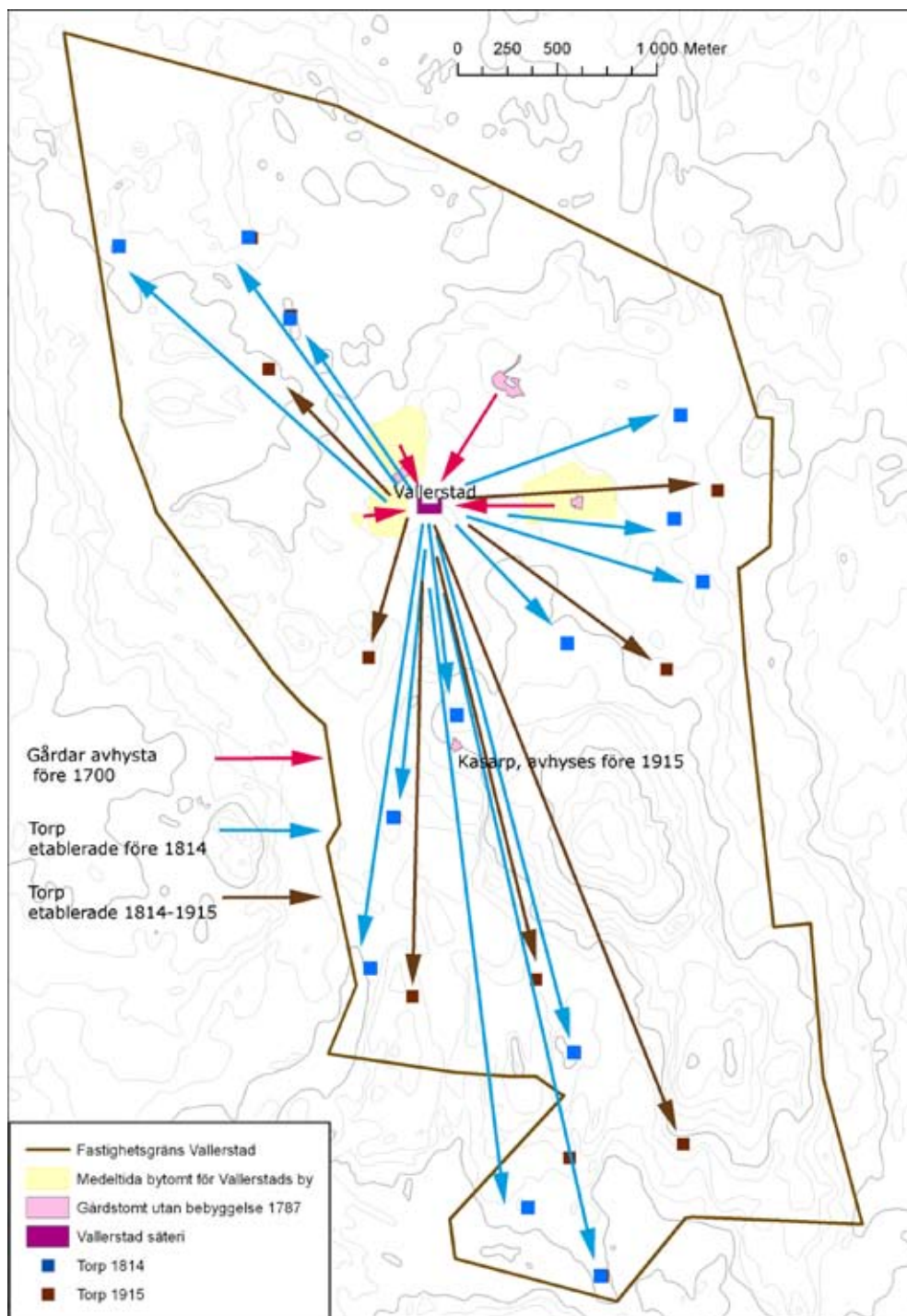

FIGUR 12 B. Vallerstads säteris tomt 1890.

FIGUR 12 C. Vallerstad säteris tomt 1915.

FIGUR 13. En hypotetisk bild över Vallerstads bebyggelseutveckling från ca 1700 till 1920. Under medeltid och framåt fanns en by med sex gårdar spridd över olika tomtlägen. Efter bildandet av det senare säteriet på 1670-talet kom byns fem övriga gårdar att avhysas och endast deras tomtlägen finns medtagna på kartan år 1770. En satellitbosättning i form av dagsverkstorp växte fram i utkanten av Vallerstads ägor. Denna bild går igen i flera av länets sena säteribildningar.

och att säterirättigheterna för denna upphörde på 1680-talet. Det säteri som upprättades på 1670-talet har således ingen koppling till den äldre, medeltida storgården. Sen är det intressant i sig att det har funnits en medeltida storgård i Vallerstad, en storgård som låg omgiven av en spridd bybebyggelse av ytterligare fem gårdar. Men det finns inget i dagens landskap som påminner om en medeltida situation. Att det redan tidigare funnits en bebyggelseagglomeration i Vallerstad står klart utifrån fornlämningsbilden.

Avser då riksintresset det säteri som upprättades på 1670-talet? Det är möjligt men då är frågan varför man inte tagit med ett större område som själva riksintresset. De tidigare gårdstomterna har vi inte känt till för än nu, men en rimlig avgränsning av riksintresset borde även ta med de dagsverkstorp som finns under säteiet på 1814 års karta. Dessa var en förutsättning för huvudgårdens överlevnad och ingick i ett ekomomiskt och socialt nät med huvudgården i centrum.

Avser då riksintresset själva gårdsanläggningen? En genomgång av kartorna från 1787, 1890 och 1915 visar att sätesgården funnits i samma område under de senaste drygt 200 åren (FIGUR 12 A-C). Däremot visar en jämförelse mellan gårdstomten 1787 och 1890 att miljön kring huvudbyggnaden omgestaltats en hel del, troligen i samband med att den nya huvudbyggnaden uppfördes på 1870-talet.

Intrycket man nu får när man vistas i Vallerstad är att huvudbyggnaden är ett stycke magnifik träarkitektur, det är i gott skick och flankeras av en samtida timmerbyggnad i öster med intressanta byggnadsdetaljer samt i väster en flygel byggd 1956.

De två gravfält som också nämns i riksintressets värdetext, Raä ner 93 och 95, kan på ett indirekt sätt knytas till miljön genom att använda argument om lång kontinuitet av boende och brukande av jorden på platsen, men häri är Vallerstad knappast unikt. Med all respekt för den magnifika gårdsmiljön, det öppna, hävdade jordbrukslandskapet och gravfälten, så är frågan om Vallerstad egentligen kvalar in som de mest riksintressanta företeelser Jönköping kan uppvisa?

Vad som däremot är av stort vetenskapligt intresse ur historikersynvinkel är omgestalningen av landskapet vid 1600-talet slut då vi kan påvisa hur byar läggs ner i stor omfattning i samband med säterietablering och hur satellitbebyggelse i form av dagsverkstorp etableras i områden där tidigare bebyggelse inte funnits. Denna process är inte tydligt avläsbar i landskapet i dag i form av spektakulära strukturer och här är väl också problemet med riksintressena som helhet. De flesta riksintressen i länet består av de fysiska spåren av händelser som skett under den senaste 150-årsperioden.

Vindkraftens inverkan på Riksintresset Vallerstad.

Hur påverkar de vindkraftverk som redan har etablerats och de två som nu planeras själva riksintresset? Att infoga nya dominerande landskapselement som vindkraftverk är alltid en fråga om skalpassning. Under 1990-talet uppfördes många vindkraftverk nära intill gårdar i t.ex Skåne eller på Västgötaslätten. Verken var relativt låga och smälte väl in i miljön, ja de gav till och med ett positivt mervärde i en flack och ibland monoton miljö. I dag är trenden att vindkraftverken blir allt högre och verk på långt över 100 meter höjer sig i dag över skogen på många ställen. Verken uppförs ofta i

FIGUR 14. I förgrunden röjningsröse och i bakgrunden en trolig grav från område Ny nr 9. Foto: Ådel V. Franzén.

FIGUR 15. Inom område Ny nr 3 dominerar de flacka ålderdomliga röjningsrösena, även om ett visst inslag finns av toppigare sentida torprösen. Foto: Ådel V. Franzén

FIGUR 16. Sentida stenmur i området för torpet Danielbos inägor. Ny nr 8 och Raä nr 148. Foto: Ådel V. Franzén.

agglomerationer i högt liggande skogsmiljöer långt från gårdar och annan bebyggelse. De kraftverk på 105 m som i dag finns söder om Vallerstad kan knappast ses från gården. De ligger fritt på en plåtå i omgivande hyggesmark.

De planerade verken kommer att bli högre, men infogas i en miljö som under de närmast åren kommer att domineras av uppväxande gran. Avståndet till Vallerstad är sådant att även dessa kommer att till större delen skymmas av en trädridå. I framtiden kommer eventuellt dessa träd (mest lövskog) att avverkas, men här kan krav ställas på att man lämnar kvar ridåer för att minska insyn och ljudstörningar. Det är läns museets bedömning att vindkraftverken inte kommer att ha någon negativ inverkan på riksintresse för kulturmiljövården nr 8, Vallerstad.

Utredningsområdet. Resultat av inventeringen

De två utredningsområdena avsåktes i fält varvid följande fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar kunde konstateras (FIGUR 17, TABELL 1).

Ny nr 1: Område med fossil åkermark. Området ligger i en dunge beväxt med bok och ek som omges av markberedda ytor. Det är troligt att Ny nr 1 är en mindre del av ett ursprungligen större område med fossil åkermark. Fem röjningsrösen, ca 2,5-4 m i diameter och 0,3-0,5 m höga finns i området med fossila åkerytor mellan. Närmast vägen finns uppkastad sten i en större koncentration. Rösena ger en ålderdomlig karaktär och bör klassas som fast fornlämning.

Ny nr 2: Område med fossil åkermark (FIGUR 18). Inom området finns ca 20 röjningsrösen, ca 4-6 m i diameter och 0,2-0,5 m höga. Ett par rösen är kraftigt omrörda, men i övrigt kännetecknas de av väl övermossad fyllning av röjningssten. Mellan rösena är röjda ytor. Rösena ligger inom en ö av barrskog som klarade sig undan orkanen Gudrun, varför området inte har markberetts. Det är troligen så att området ursprungligen hört ihop med område Ny nr 1. Intill vägskalet i norr finns uppkastad odlingsten av rösen som troligen skadats i samband med vägbygge/breddning. Fast fornlämning.

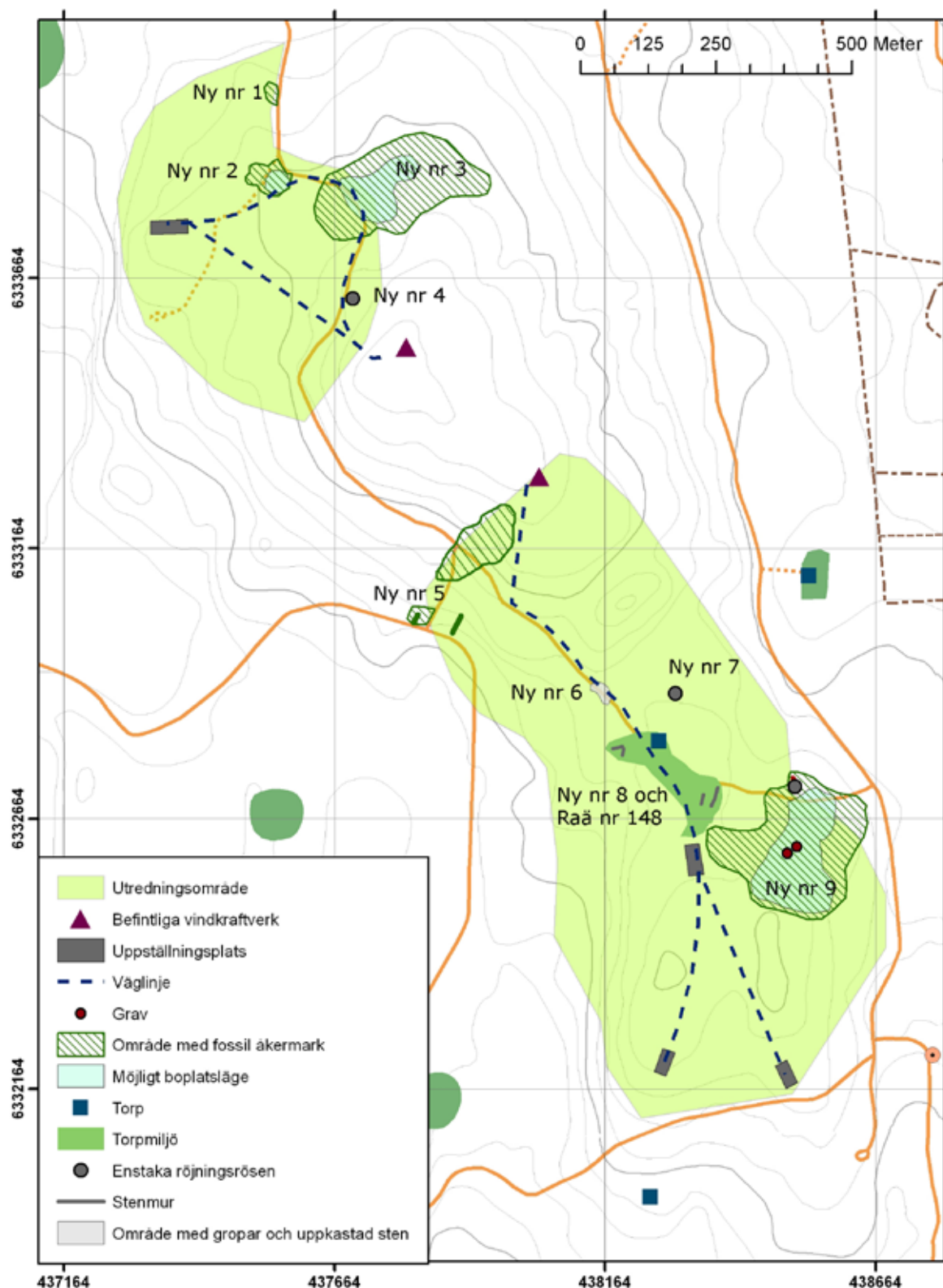
Ny nr 3. Område med fossil åkermark (FIGUR 15). Sammanhängande område i befintlig barrskog med ca 200 rösen som avgränsar röjda ytor. I norr avgränsas området av sankmark. Rösena är väl övermossade, ca 3-6 m i diameter och 0,2-0,7 m h. Även om rösena till största delen ger ett åldersdomligt intryck finns ett inslag av yngre torprösen i området. Inom den del av Ny nr 3 som ligger utanför utredningsområdet finns områden som kan bedömmas som boplatslägen. Fast fornlämning.

Ny nr 4. Enstaka röjningsröse. Övrig kulturhistorisk lämning.

FIGUR 17. Nyupptäckta fasta fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar inom och i anslutning till utredningsområdena.

Ny nr 5. Mindre område i barrskog med enstaka röjningsrösen och rännliknande strukturer, ca 4 m breda, 15-40 m långa och 0,3-0,5 m dj. Lämningarna är troligen för breda för att utgöra rester efter tjärrännor. Svårtolkat. Övrig kulturhistorisk lämning.

Ny nr 6. Intill befintlig brukningsväg i området finns uppkastad sten och block efter vägbygge och eventuella breddningar. Inom Ny nr 6 finns dock en kulle med ca 1 m breda och upp till 0,7 m

Rå nr Ny nr	Status	Typ	Beskrivning	Grad av påverkan enligt planerad väg och uppställningsplats, fig XX	Åtgärdsförslag
Ny nr 1	R fast fornlämning)	Fossil åkermark	Inom ett ca 50 x 25 m stort område (N-S) finns röjda ytor och ca 5 övermossade röjningsrösen av ålderdomlig karaktär	Påverkas troligen ej	Ingen åtgärd Om påverkan: Arkeologisk förundersökning
Ny nr 2	R Fast fornlämning	Fossil åkermark Boplatsläge	Inom ett 85 x 65 m stort område (V-O) finns röjda ytor och ca 20 röjningsrösen, varav en del skadade. Övertmossade. Ålderdomlig karaktär. I området finns boplatslägen.	Påverkas troligen	Fossil åkermark: Arkeologisk förundersökning Boplatslägen: utredning, etapp 2.
Ny nr 3	R Fast fornlämning	Fossil åkermark Boplatsläge	Inom ett ca 330 x 180 m stort område (V-O) finns minst 100 röjningsrösen och mellan dessa röjda ytor. Rösena är övermossade och av ålderdomlig karaktär. I området finns lägen för äldre boplatser	Påverkas troligen delvis vid vägbreddning	Fossil åkermark: Arkeologisk förundersökning Boplatslägen: utredning, etapp 2
Ny nr 4	Övrig kultur- historisk lämning	Röjningsröse	Röjningsröse	Påverkas troligen ej	
Ny nr 5	Södra området: Övrig kultur- historisk lämning Norra området: R Fast fornlämning	Fossil åkermark, övrig	I det södra området finns ca fem röjningsrösen av ålderdomlig karaktär Två rännor, 4 m breda och 15 resp 40 m långa samt ca 0,4-0,5 m djupa finns i området. Funktion oklar. I det norra området finns fossil åkermark inom ett ca 250 x 100 m stort område (SSV-NNO) i form av röjningsrösen	Det norra området kan komma att påverkas av vägdragning	Norra området: Fossil åkermark: Arkeologisk förundersökning
Ny nr 6	Övrig kulturhistorisk lämning	Övrig	Område med gropar och stentippar inom ett ca 50 x 25 m stort område. Troligen lämningar efter täkt eller sentida bebyggelse. Sten med märken efter borrh visar att lämningarna är efter sentida aktivitet	Påverkas	Dokumentation
Ny nr 7	Övrig kulturhistorisk lämning	Stentipp	Oregelbunden samling av sentida odlingssten	Påverkas ej	
Ny nr 8 samr rå 148	Övrig kulturhistorisk lämning	Bebyggelselämning, sentida	Lämningar efter bebyggelse och odlingsmark till torpet Danielsbo	Påverkas	Dokumentation
Ny nr 9	1-2 R 3 Övrig	1) Fossil åkermark 2) Gravar 3) Boplatslägen 3) Stentipp	1) Inom ett ca 300 x 270 m stort område (Ö-V) finns ca 200 röjningsrösen samt röjda ytor. I området finns även boplatslägen. 2) Två stensättningar, 5-5,5 m i diam och 0,5 m höga. Övertmossad fyllning av 0,2-0,3 m stora stenar. 3) Stentipp, oregelbunden. Sentida	Påverkas troligen ej	Om påverkan: Fossil åkermark och gravar: Arkeologisk förundersökning Boplatslägen: arkeologisk utredning, etapp 2

djupa gropar och uppkastad sten intill dessa. Eventuellt testgropar inför täktverksamhet. Övrig kulturhistorisk lämning.

Ny nr 7. Sentida uppkastad stensamling. Övrig kulturhistorisk lämning.

Ny nr 8. Sedan tidigare registrerad som rå nr 148 men denna lämning omfattade endast spismursröset till torpet Danielsbo. I anslutning till bebyggelselämningen fanns enstaka röjningsrösen av torpkaraktär, stenmurar som utgjorde gräns mellan sankmark och de röjda ytorna och som på ett ställe löp längs en äldre tillfartsväg.

TABELL 1. Tidigare kända och nyupptäckta fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar inom Utredningsområdena.

torpmiljön är kraftigt förvanskad. Övrig kulturhistorisk lämning (FIGUR 16).

Ny nr 9. Sammansatt lämning bestående av fossil åkermark med boplatslägen, två gravar samt en stentipp. Röjningsrösena är av ålderdomlig karaktär förutom i den sydligaste delen där inslaget av torprösen visar på förekomst av sentida odling. Här är dock området omrört genom hyggesberedning, varför inga spismursrösen har kunnat iakttas.

Inom den del av området där de äldre röjningsrösena finns med röjda ytor mellan finns två stensättningar, 5-5,5 m i diameter och ca 0,4-0,5 m h. Övermossad fyllning av 0,2-0,3 m stora stenar. Fast fornlämning (FIGUR 14).

Längst norrut i området finns en stentipp, möjligen rest efter sentida odling vid Danielsbo.

Det är problematiskt att detaljinventera ett område som har skadats så svårt av markberedning som det aktuella utredningsområdet. Där aggregaten har gått fram är det ibland omöjligt att avgöra om en samling stenar härrör från ett röjningsröse eller finns naturligt i moränen. Kväveälskande hallonsnår och slyvegetation växte hög inom området, omväxlande med stagg i mer fuktiga och magra delar. Det är således möjligt och rentav sannolikt att den fossila åkermarken har omfattat större områden än det som avgränsats i samband med utredningen, etapp 1. Detta gäller särskilt landskapsavsnittet mellan Ny nr 1, 2 och 3 och det nordligaste verkets uppställningsplats samt från Ny nr 9 och ner mot det sydligaste verkets planerade uppställningsplats.

Det skall dock sägas att moränlagret på flera ställen var mycket tunnt och låg direkt på berget. Inslaget av berg i dagen var överhuvud betydande i området, framför allt från de befintliga verken Gudrun och Mathilda och västerut men även i området ner mot det planerade uppställningsområdet för det sydligaste verket.

Den fossila åkermark som har förstörts i samband med markberedningen har inte längre något värde som vetenskapligt preparat. Med tanke på den grunda moränen som skrapats bort och rörts om är möjligheterna begränsade vad gäller att hitta intakta röjningsrösen, fossila åkerytor eller boplatslämningar.

Däremot finns all anledning att rikta intresset mot de områden där skogen finns kvar och där den fossila åkermarken är oskadd. Detta gäller område Ny nr 1, 2, 3 och 9. Om dessa områden kommer att beröras är det upp till länsstyrelsen vilka vidare åtgärder som skall vidtas.

Sammanfattning

Orkanen Gudrun kom att påverka landskapsbilden söder om Valerstadts säteri i grunden. När nerblåsta granar hade avlägsnats vidtog ett omfattande arbete med att bearbeta de stormdrabbade ytorna för

ny plantering. I samband med detta skadades troligen stora områden med icke-registrerad fossil åkermark. Icke desto mindre fanns dungar av lövskog och skyddade barrskogsområden som klarade sig undan orkanens härjningar. Här finns den fossila åkermarken kvar och det är framför allt fossil åkermark som har hittats i samband med den arkeologiska utredningen, etapp 1.

Vindens krafter driver i dag två vindkraftverk i området och tre nya planeras. Det är viktigt att natur- och kulturmiljövårdens intressen kan tillvaratas i exploateringsprocessen.

Utöver den arkeologiska etapp-1 utredningen genomfördes en kulturhistorisk förstudie i syfte att utröna om vindkraftverken kom att påverka riksintresse för kulturmiljövården, nr 8 Vallerstad, menligt. För att utreda detta behövde en kortare historik över Vallerstad by genomföras, varvid framkom att det som i dag är riksintresse framför allt är den bebyggelsemiljö som tillkom under 1800-talets senare hälft. Även ett par gravfält från yngre järnålder finns inom riksintressets mycket svårtolkade avgränsningslinje. Det kan konstateras att vindkraftens inverkan på det nuvarande riksintresset, vars värdekärnor är svåra att greppa, är obefintlig.

Åtgärdsförslag

Länsmuseet föreslår att förundersökning sker i de fall exploateringsföretaget kommer att påverka områdena Ny nr 1, 2, 3 eller 9. Detta gäller t.ex. vid breddning av befintlig väg genom Ny nr 1, 2 och 3. Med avseende på område Ny nr 8 bör en enklare dokumentation göras av lämningarna som hör till torpet Danielsbo eftersom delar av torpmiljön tangerar den planerade vägsträckningen till uppställningsplatsen för det sydligaste vindkraftverket. Även ny nr 6 bör dokumenteras. För boplatslägena inom Ny nr 2, 3, och 9 förordas arkeologisk utredning etapp 2.

Länsstyrelsen beslutar om ytterligare åtgärder.

Lagskydd och ärendegång

Lagskyddet för våra forn- och kulturlämningar regleras i Kulturminneslagen (SFS 1988:950). Riksintresseområden, kulturhistoriskt värdefull bebyggelse och andra kulturlämningar omfattas också av Miljöbalken, Skogsvårdslagen och Plan- och bygglagen.

Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö (1 kap. 1 §). Så inleds Kulturminneslagen. Detta ansvar delas av alla, såväl enskilda som myndigheter. Fasta fornlämningar är skyddade enligt lag och till dessa räknas lämningar efter människors verksamhet som tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergivna (2 kap. 1 §). Det är förbjudet att utan tillstånd rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra eller skada en fast fornlämning

(2 kap. 6 §).

Till lämningen hör också en skyddszon, ett så kallat fornlämningsområde som också omfattas av lagskyddet. Hur stor denna skyddszon är varierar från fall till fall och fastställs av länsstyrelsen. Anledningen till detta är att det ofta finns lämningar dolda under markytan intill den registrerade fornlämningen. Skyddszonen syftar också till att bevara upplevelsen av lämningen. Om en exploatering sker för nära inpå en skyddad lämning eller ett byggnadsminne kan upplevelsevärde påverkas.

Vid inventering bedöms lämningarna som fast fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning. Dessa bedömningar är preliminära och kan omvärderas av länsstyrelsen eller Riksantikvarieämbetet. En lämning som är registrerad som en övrig kulturhistorisk lämning har ett svagare lagskydd. Men vid en ny bedömning kan den komma att klassas som fast fornlämning.

Den som på något sätt vill ändra en fast fornlämning måste ha länsstyrelsens tillstånd (2 kap. § 12). En lämplig rutin är därför att kontakta länsstyrelsen så snart en registrerad lämning berörs. Det är Länsstyrelsen i Jönköpings län som ansvarar för den regionala kulturmiljövården. Länsstyrelsen fattar beslut om åtgärder.

Kulturhistorisk förstudie

Kulturhistoriska förstudier används ofta som planeringsunderlag inför exploateringar som berör stora områden. De ger en övergripande kunskapsbild av kulturmiljö och landskap utifrån ett långt tidsperspektiv – från stenålder till nutid.

Utifrån arkiv- och litteraturstudier, kartanalys och fältbesiktning görs en karaktärisering av kulturmiljö och landskap i det aktuella området. Det kulturhistoriska planeringsunderlaget utgör en viktig del av planeringsprocessen och används bland annat i MKB-sammanhang. Förstudier omfattas dock inte av lagen, utan är frivilliga åtaganden.

Arkeologisk utredning

Om det finns indikationer på att en forn- eller kulturlämning berörs av en exploatering kan länsstyrelsen fatta beslut om en särskild arkeologisk utredning (2 kap. § 11). Den kan göras i två etapper. Etapp 1 avser arkiv- och kartstudier samt fältinventering i det aktuella området. Inom etapp 2 görs till exempel en sökschaktning med grävmaskin för att se om lämningar finns dolda under markytan. En arkeologisk utredning syftar endast till att klargöra om det finns lämningar inom den berörda ytan.

Arkeologisk förundersökning

Om utredningen visar att en lämning berörs kan länsstyrelsen besluta om en arkeologisk förundersökning (2 kap. § 12). Syftet med denna är att karaktärisera och avgränsa lämningen. Som ett

led i karakteriseringen tas också prover för t.ex. datering. Om en redan känd forn- eller kulturlämning berörs av exploatering kan länsstyrelsen besluta om en arkeologisk förundersökning utan att någon utredning behövs.

Arkeologisk undersökning

Utifrån förundersökningens resultat beslutar länsstyrelsen om en särskild arkeologisk undersökning behövs (2 kap. § 13). Då tas den fasta fornlämningen bort helt och hållet. Lämningen dokumenteras och kunskapen sparas därmed för framtiden. I särskilda fall kan en lämning, eller ett område med lämningar, bedömas ha så stora värden att den inte får tas bort.

FIGUR 18. Røjningsröse inom Ny nr 2. Fast fornlämning.
Foto: Ådel V. Franzén

Administrativa uppgifter

Länsstyrelsens tillstånd: 431-619-10
 Jönköpings läns museums dnr: 129/10
 Beställare: Vallerstad Vind AB
 Fält- och rapportansvarig: Ådel V. Franzén
 Fältarbets tid: 2010-fyra dv under juli till
 september.
 Län: Jönköpings län
 Kommun: Värnamo
 Socken: Kärda socken
 Fastighetsbeteckning: Vallerstad 1:2
 Koordinater: S änden UO norr:
 x 6333397,5 y 437614,16
 Sv hörnet UO söder:
 x: 6332109,35 y 438229,85
 Belägenhet: 5D 7hk (RT90)
 Undersökningsyta: Ca 78 ha

Dokumentationsmaterialet förvaras i Jönköpings läns museums arkiv.

Referenser

Tryckta källor

- Agertz, Jan. 2008. *Om ortnamn i Jönköpings län*. Småländska kulturbilder 2008.
- Almquist, Joh. Ax. 1976. *Frälsegodsens i Sverige under storhetstiden, med särskild hänsyn till proviniens och säteribildning. Fjärde delen Småland, band 3*. Stockholm.
- Ameziane, Jenny. 2006 Avtryck efter Gudrun. efterundersökning av stormskadade gravar. Visingsö socken i Jönköpings kommun. Hultsjö socken i Sävsjö kommun, Kärda socken i Värnamo kommun, Jönköpings län. Jönköpings läns museum. Arkeologisk rapport 2006:76.
- Bodin, Ulf. 1992. *Ett vikingatida skelettgravfält i Finnveden. Gravvar och boplatser från arkeologiska undersökningar 1990 och 1936-1937 inom ett gravfältskomplex i Nästa, Kärda socken, Värnamo kommun. Småland*. Arkeologisk rapportserie 2. Jönköpings läns museum.
- Hansson, Martin. 2001. *Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid*. Lund studies in medieval archaeology 25. Stockholm.
- Kulturmiljövärdens riksintressen - Jönköpings län*. Länsstyrelsen i Jönköpings län. Meddelande 4/96.
- Persson, Carl. 1997. Mesolitikum i Jönköpings län. *Det nära förflutna - om arkeologi i Jönköpings län*. Småländska kulturbilder 1997.
- Tollin, Clas. 1999. *Rågångar, gränsmärken och ägoområden. Rekonstruktion av fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medeltid*. Meddelande nr 101. Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.
- Vestbö-Franzén, Aadel. 2004. *Råg och rön. Om mat, människor och landskapsförändringar i norra småland, ca 1550-1700*. Stockholm

Arkiv

FMIS= Riksantikvarieämbetets fornminnesregister

F-topo: Antikvarisktopografiskt ortnamnsarkiv för Jönköpings län. Upprättad av namnforskare Jan Agertz.

Lantmäteriets Arkivsök:

E28 Geografisk karta över Östbo härad 1686. Jonas Petersson Duker

E68-16:3 Vallerstad nr 1-7. Storskifte 1814. Jonas Allvin

Vallerstads gårdsarkiv:

Karta över Wallerstad by. Avmätt 1787. Nils Lindvall.

Karta över inägorna till Wallerstad. Upprättad år 1890 av E. R. G Dyberg

Karta över alla ägorna till 4 1/4 mantal Vallerstad med Kasarp. Laga skifte 1915.

Vegetationskarta 1980. Värnamo NO.

Gårdsarkivet innehöll flera kartor men des är dessa som ligger till grund för analysen ovan.

Kartunderlag

Ekonomiska kartan, ca 1950, 5D 7h.

Digitala fastighetskartan 5D 7h (RT90).

Orkanen Gudrun omvandlade stora delar av Vallestads skog till ett kalhygge. Från att ha varit en ödeläggande naturkraft används vinden i dag till att driva två vindkraftverk i Vallerstad och flera är planerade. I föreliggande rapport görs en landskapshistorisk studie över Vallerstad och i en arkeologisk etapp 1-utredning redogörs för de lämningar, främst fossil åkermark, som kan komma att beröras av exploateringsföretaget.